

ІСТОРІЯ

УДК 94(=411.16):323.282

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15151705>

**Голокост в єврейських колоніях Дніпропетровщини
за книгою Денієли Розенберг «Голокост від куль: єврейські поселення
Дніпропетровщини»**

*(Danielle Rozenberg Enquête sur la Shoah par balles. 1. Dans les colonies juives de
Dnipropetrovsk. Paris, Hermann Éditeurs, 2016, 195 p.)*

Шляхтич Роман Петрович,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

Прийнято: 16.03.2025 | Опубліковано: 30.03.2025

***Анотація.** Ця невелика розвідка є роздумами над книгою французької дослідниці Данієли Розенберг про Голокост на території Сталіндорфського єврейського національного району. На основі свідчень очевидців, які зібрала команда Yahad-In Umrit, дослідниця описує життя в єврейських колоніях регіону протягом 20-30-х років XX століття, а також реалізацію політики Голокосту в роки нацистської окупації. Для багатьох свідків те що вони бачили був важкий досвід, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування євреїв, згущання над ними з боку місцевої влади, поліції, німців. Детально описували як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також, у свідченнях багатьох людей зустрічається інформація про гетто та табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили або чули*

звуки стрільби та крики людей. Ці свідчення містять важливу інформацію, яка дозволила реконструювати масові розстріли євреїв в сільській місцевості. Метою статті є ознайомлення українських дослідників з основними ідеями монографії Данієли Розенберг та введення до наукового обігу масиву усноісторичних свідчень зібраних французькою командою *Yahad-In Unum*. Для написання статті використовувались ті методи та методологія, якими послуговувалась французька дослідниця. Це методи усної історії, принципи історизму та об'єктивності, кейс-метод або метод випадків та ситуацій. Останній метод дозволив проаналізувати окремі випадки, які належать до певного класу феноменів. В дослідженні Д. Розенберг такими випадками є прояви насилля над євреями в окремих єврейських колоніях, а разом ці окремі випадки формують феномен Голокосту в єврейських аграрних колоніях Дніпропетровщини.

Робота Данієли Розенберг є чудовим прикладом написання історії Голокосту з низу. Коли геноцидні практики розглядаються не крізь призму офіційних документів, а через спогади очевидців та жертв. Такий підхід дозволяє побачити ті нюанси, які ніколи не покажуть офіційні документи. Приміром, особливості міжетнічних взаємин в регіоні протягом 30-х років XX століття, або подробиці масових розстрілів євреїв та реакцію місцевих мешканців на цей злочин. З іншого боку, ця книга є важливою складовою для популяризації роботи французької команди *Yahad-In Unum*. Подібні праці мають важливе значення для усвідомлення тієї роботи, яку виконують французькі дослідники.

Книга складається з п'яти розділів та додатків. В першому розділі розкривається методологія та методика проведення інтерв'ю командою *Yahad-In Unum*. Дослідниця наголошує на неупередженості французької команди, а також на чіткій структурі кожного інтерв'ю. Власне, структура інтерв'ю зумовила і структуру книги. Другий розділ роботи присвячений

висвітленню життя місцевих євреїв та неєвреїв протягом 20-30-х років ХХ століття. Проте, основна частина роботи описує політику Голокосту в регіоні очима свідків неєвреїв. Для багатьох з них те що вони бачили був важкий досвід, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування євреїв, знущання над ними з боку місцевої влади, поліції, німців. Детально описували як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також, у свідченнях багатьох людей зустрічається інформація про гетто та табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили або чули звуки стрільби та крики людей. Ці свідчення містять важливу інформацію, яка дозволила реконструювати масові розстріли євреїв в сільській місцевості.

Ключові слова: Голокост, Сталіндорфський єврейський національний район, Даніела Розенберг.

The Holocaust in the Jewish Colonies of Dnipropetrovsk Region based on the book "Holocaust by Bullets: Jewish Settlements of Dnipropetrovsk Region" by Daniela Rosenberg

Roman Shliakhtych,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Doctoral Student at the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

Abstract. *This short article is a reflection on a book by French researcher Daniele Rosenberg about the Holocaust in the Stalindorf Jewish National District. Based on eyewitness accounts collected by the Yahad-In Unum team, the researcher describes life in the Jewish colonies of the region during the 20s and 30s of the 20th centuries, as well as the implementation of the Holocaust policy during the years of*

Nazi occupation. For many witnesses, what they saw was a difficult experience that stayed with them for the rest of their lives. They talked about the robbery of the Jews, the persecution of them by the local authorities, the police, and the Germans. They described in detail how the Jews were gathered for execution, how they were taken to the scene of the crime, how it took place. Also, in the testimonies of many people there is information about ghettos and forced labor camps. After all, many witnesses recall the shooting that they personally saw or heard the sounds of gunfire and people screaming. These testimonies contain important information that made it possible to reconstruct the mass executions of Jews in the countryside.

The purpose of the article is to familiarize Ukrainian researchers with the main ideas of Daniela Rosenberg's monograph and introduce into scientific circulation the array of oral historical evidence collected by the French Yahad-In Unum team.

The methods and methodology used by the French researcher were used to write the article. These are oral history methods, principles of historicism and objectivity, the case method or the method of cases and situations. The latter method allowed us to analyze individual cases that belong to a certain class of phenomena. In D. Rosenberg's study, such cases are manifestations of violence against Jews in individual Jewish colonies, and together these individual cases form the phenomenon of the Holocaust in the Jewish agrarian colonies of the Dnipropetrovsk region.

Daniela Rosenberg's work is an excellent example of writing the history of the Holocaust from below. When genocidal practices are viewed not through the prism of official documents, but through the memories of eyewitnesses and victims. This approach allows you to see the nuances that official documents will never show. For example, the peculiarities of interethnic relations in the region during the 1930s, or the details of the mass shootings of Jews and the reaction of local residents to this crime. On the other hand, this book is an important component for popularizing the

work of the French team Yahad-In Unum. Such works are of great importance for understanding the work that French researchers do.

The book consists of five chapters and appendices. The first chapter reveals the methodology and techniques of conducting interviews by the Yahad-In Unum team. The researcher emphasizes the impartiality of the French team, as well as the clear structure of each interview. In fact, the structure of the interviews determined the structure of the book. The second chapter of the work is devoted to covering the lives of local Jews and non-Jews during the 1920s and 1930s. However, the main part of the work describes the politics of the Holocaust in the region through the eyes of non-Jewish witnesses. For many of them, what they saw was a difficult experience that stayed with them for the rest of their lives. They talked about the robbery of Jews, their abuse by local authorities, police, and Germans. They described in detail how Jews were gathered for execution, how they were taken to the scene of the crime, and how it took place. Also, in the testimonies of many people, information about ghettos and forced labor camps is found. Finally, many witnesses recall the shootings, which they personally saw or heard the sounds of gunfire and people screaming. These testimonies contain important information that allowed for the reconstruction of the mass shootings of Jews in the countryside.

Keywords: *Holocaust, Stalindorf Jewish National District, Daniela Rosenberg*

Постановка проблеми. У 2016 році вийшла книга французької історикині Данієли Розенберг присвячена Голокосту на території Дніпропетровщини. Головний акцент книги зроблений на житті та загибелі єврейської спільності у колишньому Сталіндорфському єврейському національному районі. Це був одним із найбільших районів в якому компактна мешкали євреї та представники інших національностей. Загалом, книга є важливою складовою для популяризації роботи команди Yahad-In Unum щодо

пошуку та збереження свідчень очевидців Голокосту на окупованих нацистами територіях. Вона побачила світ 8 років тому, але через відсутність українського перекладу досі залишається майже невідомою для українського читача. Тому, пропонувані роздуми мають заповнити, хоча б частково, цю лакуну.

Основною і головною джерельною базою роботи є усноісторичні свідчення зібрані командою Yahad-In Unum. На травень 2022 року відеоколекція Yahad-In Unum містила 7558 відеосвідчень, майже половина з них – 3065 записано було на території України. Згідно цих свідчень було ідентифіковано 1298 місць масових розстрілів, що проводились німцями та їх посібниками в Україні [1, р. 5]. Сама авторка відзначає, що матеріал для книги був зібраний в ході трьох експедицій, які проходили з травня по грудень 2010 року в Дніпропетровській області [2, р. 16]. Загалом, в ході цих експедицій було опитано 138 свідків: 46 осіб під час першої поїздки; 49 - під час другої; 43 – під час останньої. За характером наданої ними інформації Д. Розенберг виділяє три групи свідчень. До першої групи вона відносить очевидців розстрілів євреїв. Таку інформацію надали 27 осіб. До другої групи – свідки епізодів пов'язаних із дискримінацією та вбивствами євреїв. Вони розповідали про ув'язнення та пограбування євреїв, транспортування жертв до місць страти, тощо. Цих свідків переважна більшість (80 осіб). І до третьої групи – свідки, які жили поблизу єврейських колоній і розповідали те, що їм розповідали інші (30 осіб) [2, р. 34-35]. Отже, ця характеристика свідчень дає уявлення про характер дослідження, а також про специфіку джерел зібраних французькими дослідниками.

Команда Yahad-In Unum, переважно, збирає свідчення очевидців різних геноцидів в тому числі і Голокосту. Тому, здебільшого, з них можна дізнатись про міжетнічні взаємовідносини, про визиск та форми насилля щодо єврейської спільноти в роки нацистської окупації, а також реконструювати сам розстріл та виявити місце цього злочину. Для більшості опитаних єврейська

тематика не була основною, але майже для всіх, те що вони бачили або чули, був травматичний досвід, який зберігся на все їх життя. Тому свідки, особливо ті, які на власні очі бачили злочини щодо євреїв, доволі детально розповідають про ці події і вказують місця де вони відбувались. І виходячи з цієї специфіки джерел, робота Д. Розенберг має чотири основні блоки інформації: довоєнне життя єврейської спільноти регіону та міжетнічні відносини в Сталіндорфському єврейському національному районі; виявлення, дискримінація та одиничні вбивства євреїв протягом осені 1941 – весни 1943 років; реконструкція масових вбивств та ідентифікація місця злочину; комеморативні практики в колишніх єврейських колоніях.

Ознайомлення широкого загалу з роботою Д. Розенберг та введення до наукового обігу усноісторичних джерел зібраних командою Yahad-In Unum це і є новизна дослідження. Актуальність роботи полягає в тому, що подібні регіональні аспекти реалізації політики Голокосту є необхідною складовою для висвітлення цих подій в загальноісторичному контексті. В сучасній українській історіографії Голокосту не так багато регіональних кейсів, які розглядають геноцид єврейського населення в окремих регіонах, в тому числі, в колишньому Сталіндорфському національному єврейському районі.

Методологія та джерела дослідження. Досить детально авторка розписує методологію та методику проведення досліджень командою Yahad-In Unum. Про це йдеться у I розділі книги. Дослідники, які працюють з усноісторичними джерелами знають, що для верифікації фактів, що їх розповідають люди, потрібно використовувати і інші джерела, наприклад архівні матеріали. На цьому наголошує і Д. Розенберг. Для свого дослідження вона послуговувалась документами Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів (далі – НДК), а також документами з німецьких архівів. Ці джерела дали можливість встановити кількість жертв серед цивільного населення регіону, а також визначити місця масових

розстрілів євреїв у колоніях Сталіндорфського єврейського національного району. Зокрема, в документах НДК була знайдена інформація про вбивства євреїв в районах сіл Лошкарівка, Сталіндорф і Чкалово, тощо. А також на основі актів НДК було підраховано, що в сільській місцевості регіону було вбито 3911 євреїв у період з 5 травня 1942 по 1 серпня 1943 року [1, р. 20]. Як відомо, з травня 1942 року почались масові вбивства «непрацездатного» єврейського населення Сталіндорфського єврейського національного району, а протягом 1943 року були вбиті євреї, які працювали у таборах примусової праці, переважно, на будівництві транзитного шляху ДГ IV один з відрізків якого проходив територією Дніпропетровщини від міста Кривий Ріг до Дніпропетровська і далі на схід до Донецька. Але довгий час бракувало досліджень, які б комплексно розкривали весь трагізм цих подій. Пропонована робота Данієли Розенберг є одним з варіантів такого дослідження.

Крім архівних матеріалів, для доведення істинності викладеної у інтерв'ю інформації, використовувався принцип згідно з яким три окремі узгоджені свідчення вважаються необхідними для встановлення об'єктивності поданої інформації [2, р. 43]. Іншими словами, щоб ввести в науковий обіг той або інший факт, про який йдеться в інтерв'ю, про нього мають розповісти щонайменше троє свідків. Наприклад, свідки з Кривого Рогу Микола Я., Надія А. та Іва І. окремо один від одного, детально розповідали про розстріли євреїв біля цегельного заводу в одному з районів міста. Зокрема, розповідали про ями в кар'єрі заводу де відбувались розстріли. А в тих місцевостях де не можна було зібрати інформацію від трьох або більше людей вона перевірялась на місці за допомогою балістичної експертизи або пізніше за допомогою архівних матеріалів [2, р. 43]. Отже, верифікація усноісторчних свідчень є важливим етапом роботи з цим типом джерел. Саме тому французька дослідниця доволі глибоко аналізує методику перевірки отриманої інформації.

Не менш важливим є і розуміння методології розробленої командою Yahad-In Unum для проведення інтерв'ю. Вони проводились у різні пори року та за будь-якої погоди. Місцем інтерв'ю міг бути будинок свідка або подвір'я біля будинку. Також респондентів просили показати місце масового розстрілу або навіть провести інтерв'ю на цьому місці. Питання були сформульовані чітко і мали за мету встановити найменші деталі злочину. Якщо свідок погоджувався на інтерв'ю на місці злочину то в такому разі його запитували про позицію катів, місце жертв та особи учасників цього злочину, а також просили показати/розказати як відбувалось це вбивство. В залежності від того, що бачив свідок, інтерв'ю зосереджувалось на певних конкретних моментах, приміром, щодо місця спостереження, ув'язнення і транспортування жертв, етапів процесу знищення, ролі злочинців та їх помічників тощо.

Завдяки використанню усноїсторичних джерел, інформація з яких була доповнена архівними матеріалами, французька дослідниця показує Голокост не лише як політику німецької окупаційної адміністрації, а також як трагедію в окремих єврейських колоніях. Сама дослідниця відзначає, що «для Гімmlера і для Гітлера знищення євреїв було першим кроком у широкомасштабному плані демографічної перебудови та повторного заселення окупованих територій. У різних джерелах згадується про жорстокість українських та німецьких поліцаїв та місцевої адміністрації щодо євреїв. Поліція грабувала євреїв, биля їх, а в деяких місцевостях брала участь у їх вбивствах. З іншого боку, були випадки коли неєвреї рятували євреїв, зокрема, забезпечували знайомих євреїв їжею, а в окремих випадках попереджали євреїв про небезпеку або навіть допомагали їм щоб уникнути масових вбивств» [2, р. 22]. В роки нацистської окупації всі зазначені події відбувались або в гетто, або в таборах примусової праці. Саме ці локації найбільше згадують свідки і в їх межах євреї намагались вижити, місцева поліція, німці та добровільні помічники із місцевого населення грабували, знущались та вбивали євреїв, а інші місцеві

неєвреї допомагали, споглядали або були байдужими до долі своїх колишніх сусідів, знайомих і, навіть, родичів. У окремому розділі авторка аналізує ще одну групу локацій – місця масових вбивств євреїв.

Узагальнюючи інформацію отриману з джерел та від свідків злочинів у книзі подана «Таблиця таборів, гетто та місць масових вбивств євреїв» [2, р. 23]. Згідно з цією таблицею гетто були в місті Кривий Ріг, а також в селах Кірово, Нововітебськ, Кам'янка, Інгулець. Табори – у селах Тернова Балка, Авдотівка, Новоселівка. Також, згідно таблиці виділено 15 місць масових розстрілів євреїв і вони були не лише на території Сталіндорфського єврейського національного району. Скажімо, в таблиці наведені дані про розстріл 129 євреїв в районі міста Апостола, 8 тис. євреїв в районі Нікополя, 1200 євреїв в колонії Інгулець.

Сумнівним видається твердження про існування гетто в Кривому Розі. Зі звіту керівника 538-ої польової комендатури майора Реглера відомо, що в перші тижні окупації Кривого Рогу дійсно планувалось створити у місті гетто. Але доволі швидко від цієї ідеї відмовились і вирішили розстріляти відносно невелику кількість євреїв, які на той момент залишились в місті [3, с. 129]. Крім цього, сучасні дослідження доводять, що вбивства євреїв у Сталіндорфському районі були і в інших місцевостях, а не лише тих, які відзначені в таблиці [4; 5]. Такі розбіжності можна пояснити специфікою джерельної бази дослідження. Адже, однією із особливостей усноісторичних джерел є їх обмеженість у просторі і часі. Тому що респонденти розповідають лише про те, що вони бачили або чули і лише у відповідній місцевості. Цю особливість відзначає і Д. Розенберг: «сільське населення було маломобільним після завершення Другої світової війни і тому свідки, яких опитувала команда, як правило, нікуди не виїжджали із своїх сіл і розповідали про ті події, які відбувались у їх місцевості» [2, р. 16-17].

Разом з цим, слід відзначити, що за останній час з'явилися дослідження сучасних українських істориків в яких йдеться про Голокост в єврейських колоніях регіону. В першу чергу слід відзначити історичні розвідки А. Венгера [5; 6; 7]. Автор розкриває різні аспекти реалізації політики Голокосту в регіоні, наголошує на участі місцевих поліцаїв в різних етапах Голокосту, аналізує усні свідчення місцевих мешканців, тощо. Ґрунтовним дослідженням Голокосту в Україні є монографія яку підготували О. Круглов, А. Уманський, І. Щупак [8]. У відповідному розділі присвяченому Голокосту в Дніпропетровській області автори розглядають етапи розстрілів єврейського населення в сільській місцевості. На основі використання широкого кола джерел в книзі реконструйовані масові розстріли в селах Сталіндорфського єврейського національного району.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасна українська історіографія реалізації політики Голокосту передбачає висвітлення цієї проблеми крізь призму офіційних документів, які продукувались німецькими карально-репресивними структурами, а також радянськими судово-слідчими органами та матеріалами Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Натомість, сьогодні, одним з перспективних напрямків історичних досліджень є історія з низу. Цей напрям передбачає використання еґо-документів для аналізу процесів та явищ, які відбувались в окремих регіонах. Одним із видів таких документів є свідчення очевидців подій. Усноісторичні свідчення є тими джерелами, які, лише останнім часом, активно вводяться в науковий обіг українськими дослідниками. Тому, робота Д. Розенберг, яка написана з точки зору спостерігачів, є важливою складовою студій Голокосту.

З іншого боку, монографія французької дослідниці присвячена подіям у колишньому Сталіндорфському єврейському національному районі. В сучасній українській історіографії лише дослідження історика А. Венгера, на

фаховому рівні, розкривають події Голокосту в регіоні. Тому, без сумніву, аналіз та узагальнення, які зробила Д. Розенберг є маловідомими для українських дослідників.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Мета статті – ознайомлення українських дослідників з основними ідеями монографії Данієли Розенберг та введення до наукового обігу масиву усноісторичних свідчень зібраних французькою командою Yahad-In Unum.

Завдання:

- описати методологію проведення інтерв'ю командою Yahad-In Unum, а також проаналізувати методологічні підходи Д. Розенберг;
- висвітлити основні етапи реалізації політики Голокосту в єврейських колоніях Дніпропетровщини;
- дослідити форми залучення місцевих формувань німецької поліції до реалізації політики Голокосту в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1941 року, коли в Сталіндорфському єврейському національному районі з'являються німці, розпочинається виявлення та дискримінація єврейського населення, переміщення євреїв до гетто і таборів примусової праці, а також їх розстріли у спеціально підготованих місцях. Про те, як реалізовувалась політика Голокосту в селах Сталіндорфського єврейського національного району йдеться в основній частині книги.

Дослідниця слушно відзначає, що влітку 1941 року не було організованої евакуація цивільного населення, в тому числі і селян із Сталіндорфського єврейського національного району. Проте, деякі євреї змогли виїхати самостійно. Так, за словами Григорія К. в поселенні №14 на початок нацистської окупації залишилось всього 20 євреїв. З села Новожитомир виїхали майже всі євреї. Але в селах Жовте та Нововітебськ майже всі місцеві євреї, навпаки, залишились, небажаючи залишати власні будинки [2, р. 66]. Ці

свідчення виразно ілюструють думку відомого дослідника Голокосту К. Беркгофа про те, що частина єврейського населення не евакуювались через очікування кращого життя. Адже, серед деяких євреїв були розповсюджені антирадянські погляди, а німці сприймалися як провідники капіталізму. І тому такі люди очікували, що їх матеріальне становище при німцях якщо не покращиться то і не погіршиться [9, с.71]. Але вони помилились і ця помилка вартувала життя багатьом хто залишився під нацистською окупацією.

В перші дні та тижні в селах Сталіндорфського району почали створюватись органи місцевої влади, а також поліція. Найчастіше, старостами в селах були українці, але інколи місцеву владу очолювали фольксдойче. Є в свідченнях очевидців інформація і про джерела формування місцевої поліції. Д. Розенберг наводить три групи людей, які ставали поліцаями: колишні колгоспники, які йшли в поліцію через те, що там платили; місцеві мешканці неєвреї, які були відомі своєю ворожістю до радянської влади; сумнівні елементи [2, р. 68]. Звичайно, це далеко не повний перелік тих, які вступили до лав поліції, але він є доволі показовим. Адже, всупереч багаторічній радянській пропаганді, яка малювала образ місцевого поліцая, як маргінального елементу з яскраво вираженими садистськими нахилами, місцеві мешканці знали і розуміли, що більшість поліцаїв йшла в поліцію з міркувань матеріальної вигоди. Тим більше, що вона не обмежувалась офіційним заробітком. І це чітко зафіксовано у свідченнях. Так, свідок згадує, що після розстрілів євреїв з 6 поселення, місцеві поліцаї повивозили з єврейських будинків все, навіть меблі [10]. А поліцай Дятлук з поселення «дільниця Д» Сталіндорфського єврейського національного району спеціально бив євреїв задля того аби вони давали йому свої цінні речі [11]. Активно займались грабунком євреїв поліцаї у колонії Інгулець, вони, за свідченням очевидця, забирали у єврейських мешканців колонії всі коштовні речі [12].

Крім грабунку єврейського майна ще однією поширеною формою визиску була примусова праця. Німці та поліцаї змушували працювати і євреїв і неєвреїв. Але до перших ставлення було більш жорстоким. Так, непоодинокими були випадки коли в селах для євреїв запроваджували роботу вночі. Часто робота для євреїв перетворювалась на фізичні муки і навіть тортури. Так було у с. Красіно, коли німці запрягали євреїв у сівалки замість коней [2, р. 70]. І як ми вже згадували, французька дослідниця наголошує, що всі ці злочини відбувались в межах певних локацій – гетто та таборів примусової праці.

Д. Розенберг доволі широко трактує поняття «гетто». Для неї це декілька будинків, як правило, на околиці села, в яких змушено мешкало єврейське населення до часу його вбивства. В деяких селах, навколо таких будинків була невелика огорожа, але частіше це були неогорожені будинки і мешканці могли відносно вільно переміщуватись в межах села але з відповідною пов'язкою [2, р. 70-72]. Таке трактування цього поняття співвідноситься з двома значеннями, які подані в «Енциклопедії гетто і таборів»: перше – це тимчасова форма розміщення євреїв для задоволення потреб німців; друге – транзитна станція, фактично збірний пункт перед відправкою євреїв до місця розстрілу [13, р. XXXVIII]. Саме так місцеві мешканці сприймали єврейські гетто в своїх селах. В інтерв'ю команді Yihad-In Unum свідки розповідали про життя в гетто, як вони його бачили з іншого боку або чули від мешканців гетто; про способи допомоги євреям, про їх експлуатацію і нарешті вбивство. На основі цих свідчень французька дослідниця описала 6 гетто, які фігурували у свідченнях. Вона виділяє гетто в селах Красіно, Новожи́томир, Кам'янка, Інгулець, Фрайдорф, Газетівка (або Озетівка), Степове. Хоч це і були місця для утримання єврейського населення але вони відрізнялись умовами утримання, кількістю євреїв, які змушені були там мешкати, часом існування тощо. Наприклад, в с. Красіно було два гетто, вони були огорожені колючим дротом

та охоронялись. В одному утримувались дорослі євреї, які працювали на будівництві шляху ДГ IV, а в іншому – діти. Спочатку їх було 120, а на момент ліквідації гетто в живих залишилось приблизно половина дітей [2, р. 71]. А, скажімо, у с. Фрайдорф було відкрите гетто. Це було декілька будинків на одній вулиці в яких мешкали місцеві євреї. В ньому знаходились переважно жінки та діти, в той час як чоловіків забрали у трудовий табір в селі Лангівка для роботи на будівництві вже згаданого шляху ДГ IV [2, р. 72].

Про табори примусової праці вздовж траси ДГ IV дослідниця теж пише доволі детально. Це пов'язано з тим, що багато місцевих мешканців неєвреїв теж працювали на будівництві цього шляху і бачили що відбувалось із євреями. Також, багато свідків мешкали в селах де створювались ці табори. І бачили або чули про умови перебування в них, спроби втечі, а також про їх ліквідацію. На відміну від гетто, які могли бути неогорожені, ці табори, як правило, мали загорожу і охорону. Найбільш суворо охоронявся табір в селі Любимівка. Сотні євреїв, які там утримувались, мешкали в свинарнику обнесеному колючим дротом. Табір охороняли німці та поліцаї. Вони ж виводили ув'язнених євреїв на роботу [2, р. 73]. Але були й винятки. Навесні 1943 року близько 200 євреїв із сіл Кам'янка та Ізлучисте були переведені до табору в с. Авдотівка. Їх зосередили в приміщенні місцевої кузні – це була довга одноповерхова будівля. Вона не була огорожена і євреї мали змогу виходити в село і просити їсти. Багато хто з місцевих мешканців їм допомагав [2, р. 76].

Загалом, підсумовує Д. Розенберг, і гетто і табори це локації, які були інтегровані в простір села, адже використовувались колгоспні споруди (стайні, свинарники, кузні, тощо), ресурси села (колодязі або ставки з яких ув'язнені євреї отримували воду), а також відбувались різні взаємовідносини між євреями та місцевими мешканцями (обмін речей на їжу, допомога євреям від місцевих мешканців, інформування поліції про євреїв, які втікали з таборів та гетто, тощо). Отже, цей висновок є доволі важливим, адже демонструє що

табори і гетто, які створювались у сільській місцевості не були зовсім відокремленими від навколишнього соціуму. Вони створювались у конкретних приміщеннях, про це знали місцеві мешканці, дехто із них намагався допомогти ув'язненим, дехто навпаки використовував їх становище для своїх цілей. Приміром, у с. Широкому в таборі утримувались євреї з навколишніх сіл. Зі свідчень очевидців, інколи, місцеві мешканці приходили в табір і винаймали євреїв для роботи на власних господарствах. Там євреїв працювали за їжу, а після роботи їх змушували повертатись до табору [2, р. 80]. Це доволі неоднозначна ситуація і французька дослідниця залишає її без пояснень. Ми ж можемо лише припустити, що це міг бути цинічний прагматизм місцевих мешканців, які вирішили скористатись нагодою і отримати майже дармову робочу силу. Хоча з тією ж долею вірогідності можна припустити, що це були представники місцевої влади, які в такий спосіб експлуатували євреїв. Адже, подібних випадків фіксується дуже багато в інших місцевостях. Загалом, пограбування, знущання та експлуатація євреїв ставали можливими через усвідомлення злочинцями, що їх жертви будуть врешті вбиті і нікому не розкажуть про те, що над ними коїли.

Розстріли єврейського населення відбувались на всіх територіях СРСР, які були захоплені німцями і не виключенням був Сталіндорфський єврейський національний район. Про вбивства євреїв та ромів у цій місцевості доволі детально розповідає Д. Розенберг у 4 частині своєї книги. Вона наголошує, що найбільш акцентованими у свідченнях очевидців є три моменти пов'язані з масовими вбивствами. По-перше, ув'язнення жертв перед розстрілом. По-друге, формування та проходження колон євреїв до місця розстрілу. По-третє, розповіді про сам розстріл, жертв та виконавців цього злочину [2, р. 81]. Сучасні історики говорять про щонайменше три етапи масового вбивства єврейського населення в роки Голокосту. Це підготовчий етап. На цьому етапі відбувалось отримання керівництвом місцевої влади та поліції наказу про

масову акцію розстрілу євреїв, проведення наради чи зібрання, на яких визначались відповідальні за різні етапи масового вбивства, обирались місця для утримання євреїв перед розстрілом. Організаційний етап, який передбачав проведення заходів підготовчого плану перед самою стратою. І третій етап, власне, вбивство людей [14, с. 101-107]. Зі свідчень очевидців ми можемо дізнатись подробиці про другий та третій етап масового вбивства. Про підготовку до розстрілу євреїв, свідки, як правило не говорять, адже на цьому етапі участь брали лише виконавці. І подробиці підготовки до злочину можна знайти, переважно, в архівно-слідчих справах. Тому, у дослідженні Д. Розенберг лише загальною наводиться інформація про те, що в деяких селах місцева влада була причетна до підготовки розстрілу. Проте, інші етапи цього злочину проаналізовані доволі глибоко.

Так, дослідниця виділяє два способи затримання та збору євреїв перед розстрілом. Перший спосіб передбачав загальне оголошення про збір всіх євреїв відповідного населеного пункту. Їм пропонували взяти особисті речі їжу, цінності, начебто для переїзду в іншу місцевість або навіть країну. Найчастіше, під час таких зборів наголошувалось на переїзді в Палестину [2, р. 82]. Слід відзначити, що в такий спосіб збирали євреїв не лише в селах Сталіндорфського єврейського національного району, а і в багатьох інших місцевостях. Цей спосіб застосовувався коли в населеному пункті була відносно велика єврейська громада. Там де євреїв було небагато, особливо в сільській місцевості, часто їх силоміць виганяли із власних будинків і вели відразу на розстріл. Так було в селах Нова Зоря, Леніно, Новоподільське [2, р. 83], тощо.

Після того, як євреїв в різний спосіб зібрали для розстрілу, їх потрібно було привести на місце страти. Багато місцевих мешканців, особливо в селах, ставали мимовільними свідками таких процесій. Напевно, для більшості з них це був досить драматичний та травматичний досвід. Адже, свідки розуміли, що

вони спостерігали за людьми яких вели на розстріл. Тому, сцени які згадували респонденти є подібними: плач та крики з натовпу, матері, які востаннє несуть своїх дітей на руках; люди похилого віку, що сидять у візках, тощо. Ці колони супроводжували німці та поліцаї в різному співвідношенні але незмінно зі зброєю в руках. Під час конвоювання, нерідко застосовувалось насилля до євреїв. Скажімо, Марія Р. бачила колону євреїв, яких вели в бік с. Кам'янка. Багато з них були знесилені і ті хто не міг більше йти розстрілювались охороною на місці. Інший свідок розповідає, що під час руху колони євреїв із 19 поселення, чотирьох було розстріляно під час руху. Тіла залишились на дорозі, лише згодом селяни поховали їх на місцевому єврейському цвинтарі [2, р. 85].

Не менш жахливі картини спостерігали свідки і на місці розстрілу. В деяких випадках фіксуються періодичні розстріли євреїв на одному місці. Як правило, для цього злочину яму готували заздалегідь і інколи використовували техніку. Так, Ніна І. згадувала, що для розстрілу євреїв с. Маріндорф бульдозерами були викопані дві довгі ями. Вони були завдовжки 20 метрів і їх підготували за чотири дні до самого розстрілу. Але частіше яму копали самі жертви. Приміром, як згадував Іван К., 20 євреїв протягом двох днів вирили яму для розстрілу в районі 19 поселення. А Валентин Д. із села Кірово свідчив, що яму для вбивства євреїв із 16 та 17 поселень викопали самі євреї за день до розстрілу [2, р. 87-88]. Також для розстрілів використовувались вже готові місця такі як колодязі, силосні ями, кар'єри, тощо.

Д. Розенберг виділяє три групи свідків за їх відношенням до масового розстрілу. Більшість свідків опитаних командою Yahad-In Unum не хотіли бачити цей злочин. Це природне бажання людини уникнути травмуючих психіку подій. Але, звуки розстрілу приховати було майже не можливо, також багато хто чув крики приречених людей. Деякі свідки навмисно ховались і спостерігали за ходом розстрілу або розстріл відбувався недалеко від місця де

вони на той час знаходились. Так, розстріл євреїв в районі поселення Новоподілля спостерігав Володимир. Він в цей час ховався у винограднику. А в Кривому Розі Надія А. була на складі, коли за кількасот метрів від неї почався розстріл. Фіксуються випадки, коли жителів окремих сіл примушували дивитись вбивство. Так було в с. Хмельницькому. В день розстрілу єврейського населення всіх жителів села, включно з дітьми, змусили дивитись цей злочин. Це було зроблено з метою не допустити поширення партизанського руху, адже місцевим чоловікам так і сказали: «як підете в партизани, то вам буде те саме» [2, р. 97-98].

Це важливе спостереження дослідниці, тому що від того де знаходився свідок в момент вчинення злочину і чому він там знаходився змінювався характер інформації яку він розповідав. Свідки, які добровільно спостерігали за розстрілом, як правило, були дітьми і хотіли побачити нову для них ситуацію, не усвідомлюючи, що на них чекало. Тому, те що вони бачили їх дуже сильно травмувало і залишалось в пам'яті на все життя. І, відповідно, через багато років вони доволі детально розповідали про хід розстрілу. Менш інформативними є свідчення людей які лише чули звуки розстрілу. Вони могли вказати на місце злочину, але деталей його не знали, або переповідали про них зі слів інших людей. І нарешті, тих кого примусили дивитись, не охоче діляться своїми спогадами, вони є більш вибірковыми у своїх розповідях.

Проте, інформація від всіх цих людей формувала цілісну картину злочину, яку і намагалась відтворити дослідниця. Вона відзначає, що розстріли могли відбуватись як вдень, так і в ночі. Причому, більшість свідків говорять про нічні розстріли, коли місце злочину освітлювалось за допомогою фар машин. Такі розстріли відбувались в селах Новожитомир, Златоустівка, Нова Зоря, тощо. Як правило, розстрілювали євреїв в одному місці протягом тривалого часу. Так, майже півроку тривали розстріли євреїв біля дитячого будинку в с. Чкалово. Німці майже щодня приїжджали на це місце і вбивали

там невеликі групи людей до 20 осіб. Загалом, на думку свідків, в цьому місці могли бути вбиті від 600 до 1 тис. євреїв [2, р. 89]. Така ситуація не була характерна лише для сільської місцевості біля Кривого Рогу. Сьогодні ми знаємо, що в багатьох містах Дніпропетровщини євреїв розстрілювали в одному місці протягом тривало часу. І ці розстріли відбувались не лише вдень, але й в ночі [4]. Тому, те що описує французька дослідниця можна екстраполювати і на інші місцевості в Райхскомісаріаті «Україна».

Також типовою була і схема розстрілу про яку розповідали свідки. На місці злочин мав бути загін німецьких виконавців, а також місцеві поліцаї. Водії машин, візники підвод блокували місце розстрілу, яке оточувала озброєна охорона. Біля виритої або природньої ями розміщувались виконавці, які здійснювали сам розстріл з автоматичної зброї. Крім цього, майже завжди на місці злочину знаходились визначені особи, які заковували тіла розстріляних людей. Щодо виконавців розстрілу, Д. Розенберг цілком закономірно виділяє три варіанти. Перший - коли розстрілювали виключно німці. Так проходили розстріли в районах поселень Емес, Леніндорф, Орджонікідзе, Інгулець, Кривий Ріг, тощо. Другий варіант, коли розстріл здійснювали і німці і місцеві поліцаї. Про таку колаборацію відомо під час вбивств в с. Кірово, Максимівка, Широке. І лише місцеві поліцаї здійснювали розстріли в Златоустівці, Ізлучистому та Новій Зорі [2, р. 89-90]. Ця інформація потребує більш ретельного дослідження. Скажімо, оприлюднені архівні документи доводять, що в Златоустівці та Ізлучистому дійсно стріляли переважно місцеві поліцаї, але на місці злочину були присутні німці, які керували розстріляною командою і організовували цей злочин теж німці [5, с. 27; 237].

Окремим сюжетом, який згадують багато свідків, був розстріл дітей. На відміну від дорослих, дітей або кидали у яму ще живими, або вбивали в інший спосіб, не використовуючи вогнепальну зброю. Наприклад, місцевий поліцай

Коваленко з села Ленінське розповідав матері свідка, що під час масового вбивства євреїв, дітей не розстрілювали, а вбивали залізними прутами [2, р. 92]. А свідок Дар'я з Новожитомира розповідала, що під час розстрілу євреїв в районі Златоустівки, дітям мазали чимось під носиками і потім кидали в яму [15]. Так само свідки згадували про вбивства дітей від змішаних шлюбів, так званих мешлінге. Цих дітей забирали у одного з батьків, який не був євреєм і розстрілювали. Особливий трагізм полягав в тому, що батько або мати залишались в живих, а діти – ні. Одну з таких історій розповідав свідок із с. Максимівка, коли прямо під час уроку в місцевій школі поліцаї розстріляли дівчинку у якої мати була фольксдойче, а батько – євреї [2, р. 94].

Після масового розстрілу продовжувались пошуки євреїв, які зуміли вижити. Цим займалась переважно місцева поліція. Тих кого знаходили очікувала доля їх співвітчизників. Скажімо, в с. Кам'янка переховувався у льоху місцевої жительки єврейський хлопчик. Його виявили місцеві поліцаї та розстріляли. В селі Осипенко (Фрайлебен) залишили в живих двох євреїв з родинами. Вони потрібні були німцям, адже працювали теслею та ковалем. Проте, через декілька тижнів їх теж разом із сім'ями було розстріляно [2, р. 93].

Висновки. Таким чином, робота Данієли Розенберг є чудовим прикладом написання історії Голокосту з низу. Коли геноцидні практики розглядаються не крізь призму офіційних документів, а через спогади очевидців та жертв. Такий підхід дозволяє побачити ті нюанси, які ніколи не покажуть офіційні документи. Приміром, особливості міжетнічних взаємин в регіоні протягом 30-х років XX століття, або подробиці масових розстрілів євреїв та реакцію місцевих мешканців на цей злочин. З іншого боку, ця книга є важливою складовою для популяризації роботи французької команди *Yahad-In Unum*. Подібні праці мають важливе значення для усвідомлення тієї роботи, яку виконують французькі дослідники.

Книга складається з п'яти розділів та додатків. В першому розділі розкривається методологія та методика проведення інтерв'ю командою Yahad-In Unum. Дослідниця наголошує на неупередженості французької команди, а також на чіткій структурі кожного інтерв'ю. Власне, структура інтерв'ю зумовила і структуру книги. Другий розділ роботи присвячений висвітленню життя місцевих євреїв та неєвреїв протягом 20-30-х років XX століття. Проте, основна частина роботи описує політику Голокосту в регіоні очима свідків неєвреїв. Для багатьох з них те що вони бачили був важкий досвід, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування євреїв, знущання над ними з боку місцевої влади, поліції, німців. Детально описували як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також, у свідченнях багатьох людей зустрічається інформація про гетто та табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили або чули звуки стрільби та крики людей. Ці свідчення містять важливу інформацію, яка дозволила реконструювати масові розстріли євреїв в сільській місцевості.

Загалом, подібні дослідження є необхідною складовою для вивчення регіональної історії Голокосту. Крім того, є ще багато усноісторичних колекцій, які містять інформацію про регіональні аспекти Голокосту на території Дніпропетровщини. Подальша робота з цими колекціями дозволить більш об'єктивно дослідити реалізацію політики Голокосту в регіоні.

Подяки. This article was prepared thanks to a grant, funded by the European Union (through EURIZON H2020 project, grant agreement 871072) are intended to enable Ukrainian research teams to continue their scientific work, remotely, by carrying on research projects in collaboration with partners from European research institutes.

Список використаних джерел

1. Mykhalchuk R. Holocaust oral history sources in the Yahad-In Unum archive collection (based on general district Volhynia-Podolia materials). *Colloquia Humanistica*. 2023, № 12
2. Danielle Rozenberg Enquête sur la Shoah par balles. 1. Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk. Paris, Hermann Éditeurs, 2016
3. Шляхтич Р. Архівно-слідчі справи поліцаїв як джерело вивчення історії Голокосту на території Криворіжжя в роки німецької окупації *Голокост і сучасність*, 2019, 1(17)
4. Голокост у Дніпропетровській області : Документи та свідчення / упоряд. В. Рибалка, Є. Врадій; передм. І. Щупак. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2020
5. Сталіндорфський район: документи та матеріали / укладач А. Венгер,(К.: БО «БФ «Меморіал Голокосту «Бабин Яр», 2021
6. Венгер А. Німецько-єврейські відносини у Сталіндорфському єврейському національному районі у 30-х рр. ХХ ст. *Вопросы германской истории*, 2007
7. Венгер А. Головань М. Історія одного злочинця: Андрій Сапсай і злами ХХ століття. *Проблеми політичної історії України*. 2020, Вип. 15
8. Круглов О., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія, Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «ЛИРА», 2016
9. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою, К., видавництво «Часопис критика», 2011
10. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 986U
11. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 934U
12. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 1077U

13. Michman Dan The Jewish Ghettos under the Nazis and their allies: the reasons behind their emergence/ The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust. Vol.I / Editor and Chief Guy Miron, Co-editor Shlomit Shulhani, 2009 by Yad Vashem
14. Шляхтич Р. Залучення членів української допоміжної поліції до масових убивств євреїв на території Райхскомісаріату «Україна» *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, 13, 2021
15. Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 906U